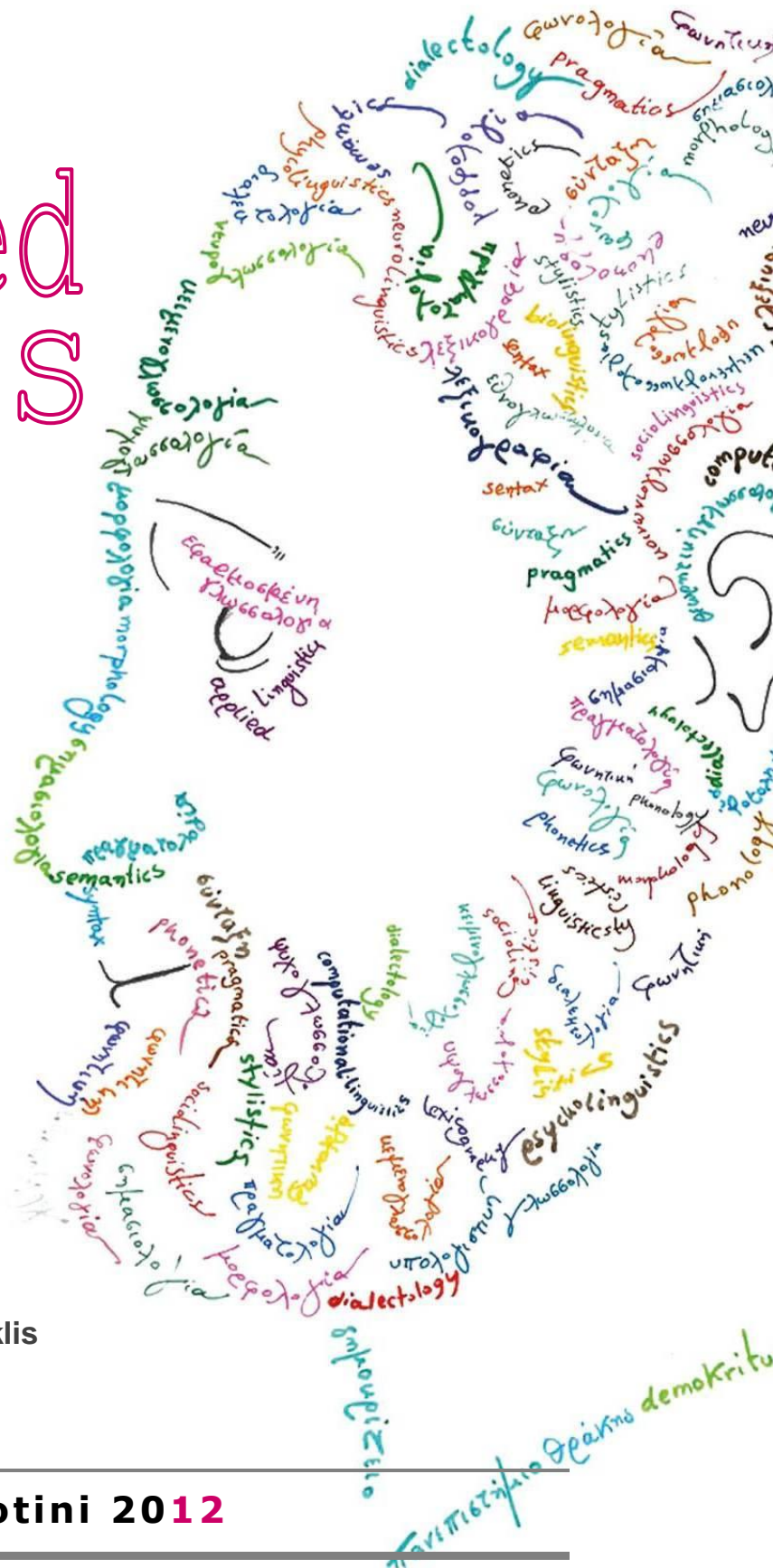

selected
papers

the 10th
International
Conference of
Greek
Linguistics

Edited by
Zoe Gavrilidou
Angeliki Efthymiou
Evangelia Thomadaki
Penelope Kambakis-Vougiouklis

■ **Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου**
Organizing Committee

Z o e G a v r i i l i d o u
A n g e l i k i E f t h y m i o u
E v a n g e l i a T h o m a d a k i
Penelope Kambakis-Vougiouklis

■ **Γραμματειακή Υποστήριξη**
Secretarial Support

Ioannis Anagnostopoulos
Maria Georganta
Polyxeni Intze
Nikos Mathioudakis
Lidija Mitits
Eleni Papadopoulou
Anna Sarafianou
Elina Chadjirapa

■ **ISBN 978-960-99486-7-8**

■ **Τυπογραφική επιμέλεια**

Νίκος Μαθιουδάκης
Ελένη Παπαδοπούλου
Ελίνα Χατζηπαπά

■ **Σχεδιασμός εξώφυλλου**

Νίκος Μαθιουδάκης

■ **Copyright © 2012**

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Democritus University of Thrace

Εργαστήριο Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής, Σημασιολογίας, *+Μόρφωση* ΔΠΘ
Laboratory of Syntax, Morphology, Phonetics, Semantics, *+MorPhoSE* DUTH

Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας
International Conference of Greek Linguistics

www.icgl.gr

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟΥ ΤΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΜΑΛΙ ΓΙΑΝΙΣΟΛ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΙΑΛΤΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΜΑΙΟΑΖΟΦΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Χάιδω Χρίστου

odiaxma02@yahoo.gr

ABSTRACT

This paper presents the results of the fieldwork conducted in two of the Greek-speaking villages of Donbass area in SE. Ukraine, in particular Maloyianisol and Yalta. The research aims are investigating the process of the language loss or maintenance of the Greek dialects spoken by these communities. The above-mentioned are the local varieties of the Crimean-Azov dialect (the so-called "Mariupolitic" or "Tavrurumeic"), still spoken by the Greek-speaking population of Azov. In the first part of the research the language use and the attitudes towards the dialect are investigated, while the second part is devoted to the language loss that occurs in the language system of the dialect, specifically in the field of the archaic vocabulary.

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση θα παρουσιαστούν εν συντομία τα αποτελέσματα κοινωνιογλωσσικής επιτόπιας έρευνας που διεξήγε η γράφουσα σε δύο ελληνόφωνες κοινότητες της περιφέρειας της Μαριούπολης, τη Γιάλτα και το Μάλι Γιανισόλ (στο εξής ΜΓ) στις οποίες μιλιούνται ιδιώματα της Κριμαιοαζοφικής ελληνικής διαλέκτου (στο εξής ΚΑ).

Κύριο θέμα της έρευνας που διεξήχθη είναι η διερεύνηση της γλωσσικής αλλαγής [language change] και συγκεκριμένα της γλωσσικής μετακίνησης [language shift], δηλαδή η αντικατάσταση της διαλέκτου στο ρόλο της μητρικής / πρώτης γλώσσας από τη ρωσική, περνώντας από το ενδιάμεσο στάδιο της διγλωσσίας. Σχετικά με τις συνθήκες που οδήγησαν στη γλωσσική συρρίκνωση της οποίας το τελικό στάδιο, εάν δεν αναστραφεί, είναι ο γλωσσικός θάνατος [language death], επισημαίνεται ότι η Κριμαιοαζοφική ακολουθεί τη μοίρα των προφορικών διαλέκτων, των μειονοτικών και γενικά των λεγόμενων ασθενών γλωσσών, φαινόμενο που αποτελεί συνέπεια πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, που θα μπορούσαμε να τις αναζητήσουμε σε ανά τον κόσμο εφαρμοσμένες πολιτικές αλλά και στο περιεχόμενο του αρκετά γενικευμένου όρου 'παγκοσμιοποίηση', με ότι αυτός συνεπάγεται (Crystal 2000) και πρόκειται για ένα φαινόμενο καθολικό και παγκόσμιο. Επομένως, προκειμένου να προσεγγιστούν τα αίτια και οι συνθήκες που συντελούν στη διατήρηση ή στη συρρίκνωση μιας μειονοτικής γλώσσας, είναι απαραίτητο να γίνεται αναφορά στις εξωγλωσσικές αλλαγές σε μακροεπίπεδο, δηλαδή στο ευρύτερο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η γλωσσική κοινότητα (Edwards 1992: 37-54) αλλά να εξετάζεται και το μικροεπίπεδο, στην κάθε τοπική κοινότητα και τα μέλη της.

Η ελληνική εθνική κοινότητα της περιοχής της Αζοφικής περιλαμβάνει δύο γλωσσικές κοινότητες: τους ρουμέους, των οποίων η γλώσσα, διάλεκτος της νεοελληνικής, στο εξής Κριμαιοαζοφική διάλεκτος (ΚΑ), διαρείται σε πέντε υποδιαλέκτους και η κάθε υποδιάλεκτος με τη σειρά της υποδιαιρείται σε τοπικά ιδιώματα και τους ουρούμ που μιλάνε τέσσερις υποδιαλέκτους της τουρκικής γλώσσας της Αλταϊκής ομάδας, την οποία οι Henrich και Zouραβλιόβα (2003:126) ονομάζουν Κριμαιοσοθωμανική ενώ ο Τζιτζιλής Κριμαιοαζοφική. Και οι δύο γλωσσικές κοινότητες αυτοπροσδιορίζονται εθνικά ως Έλληνες, αλλά η μία ομάδα διαχωρίζει τον εαυτό της από την άλλη. Κοινά τους χαρακτηριστικά είναι η θρησκεία (χριστιανοί ορθόδοξοι) και η κοινή ελληνική εθνική συνείδηση κι αυτοπροσδιορισμός. Στην προκειμένη περίπτωση, η γλώσσα δεν αποτελεί ενδείκτη διαφορετικής εθνικής οντότητας. Δεν έχει απαντηθεί το ερώτημα γιατί μιλάνε διαφορετικές γλώσσες, αν αυτό οφείλεται στη συνύπαρξή τους με τους Τατάρους στην Κριμαία και την εκεί γλωσσική αφομοίωση μέρους του ελληνικού πληθυσμού ή αν προηγείται της εγκατάστασης στην Κριμαία και οφείλεται σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους προέλευσης.

Ο Tzuxa (1993) δίνει με τις παλιές και τις καινούριες ονομασίες έναν κατάλογο με τα 20 πρώτα χωριά, ελληνόφωνα και ταταρόφωνα, που ιδρύθηκαν το 1778. Σήμερα, απόδειξη αυτού του γεγονότος

είναι η επιγραφή στην είσοδο αυτών των χωριών, όπου αναγράφεται η ημερομηνία ίδρυσης, η οποία αναγράφεται και στο κέντρο της πόλης της Μαριούπολης. Σύμφωνα με στοιχεία της Ομοσπονδίας Ελληνικών Συλλόγων Ουκρανίας, σήμερα οι Έλληνες της περιοχής ζουν σε 55 συνολικά χωριά, σε 7 περιφέρειες του νομού Ντονιέτσκ και σε ένα χωριό του νομού Ζαπαρόζκαγια. Από αυτά, στα 22 διαμένουν ταταρόφωνοι Έλληνες και στα 30 ελληνόφωνοι. 18 από αυτά τα χωριά αυτο- και ετεροπροσδιορίζονται ακόμα ως ‘ελληνικά’ από τους κατοίκους της περιοχής επειδή υπερτερεί αριθμητικά ο ελληνικός πληθυσμός.

Η γλωσσική ποικιλία των ελληνόφωνων Ελλήνων της Αζοφικής από τους ομιλητές της αποκαλείται *ρουμέικα* [ru'meika/ru'm'eika] ή ru'meiku 'γλoσα και οι ομιλητές της αυτοαποκαλούνται *ρουμέοι* [ru'mei / ru'm'ei] ενώ η γλωσσική ποικιλία των τουρκόφωνων Ελλήνων αποκαλείται από τους ομιλητές της *ουρούμσκι* [u'rumski] και οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται *ουρούμοι* [u'rumi]. Το περιοδικό Πανδώρα (1863:533) αναφέρει πως ‘από την Κριμαία ακόμα οι Έλληνες είχαν την εθνική επωνυμία *Γραικοί* ('grjekí)’. Οι άλλες εθνότητες στην περιοχή αποκαλούν τους Έλληνες, ελληνόφωνους και ταταρόφωνους ‘grjek, 'grjekí’ όρος που χρησιμοποιείται ως υπερώνυμο των δύο γλωσσικών κοινοτήτων, αλλά υπάρχει και η διάκριση σε ‘grjekota 'tari’ και ‘grjekoru 'mei’ ή grjeko 'elini, όροι που συναντιούνται και στη σύγχρονη ρωσόφωνη βιβλιογραφία. Το κύριο εθνώνυμο με το οποίο αυτοπροσδιορίζονται σε αντιδιαστολή με τους ‘άλλους’ Έλληνες είναι το εθνώνυμο *Azov'grjek / A'zovskije Grjekí* = Έλληνες της Αζοφικής.

Η γλώσσα των ρουμέων, στη ρωσική και ουκρανική βιβλιογραφία συναντιέται ως η γλώσσα των *tati* (Beljetski, 1969), η γλώσσα των Ελλήνων της Μαριούπολης, ελληνικά ιδιώματα της Μαριούπολης (Sokolov), ελληνικές διάλεκτοι της Αζοφικής, ελληνική γλώσσα της Αζοφικής, γλώσσα των Ελλήνων της Μαιώτιδας (Beljetski), Μαριουπολίτικη διάλεκτος της νεοελληνικής γλώσσας (Tshernishova), ελληνικά ιδιώματα της Αζοφικής (Tshernishova 1958), Κριμαιορουμείκη διάλεκτος (Klimentko 1999). Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία η Ζουραβλιόβα την αποκαλεί Ταυρορουμείκη και Ταυρορουμείκη ιδιώματα (1999: 56), οι Συμεωνίδης –Τομπαϊδής ελληνική διάλεκτο της Μαριούπολης, ο Χριστιδής Μαριουπολίτικα, η Χατζηδάκη ελληνικές διαλέκτους της περιοχής της Μαριούπολης (1999:65). Στην παρούσα εργασία υιοθετώ την ονομασία Κριμαιοαζοφική διάλεκτος (Τζιτζιλής & Ζουραβλιόβα υπό εκδ.), και ιδιώματα της ΚΑ διαλέκτου.

Η ΚΑ διάλεκτος διατηρεί πολλά αρχαϊκά χαρακτηριστικά σε σχέση με την Κοινή Νεοελληνική, όπως όλες οι περιφερειακές διάλεκτοι των οποίων η γλωσσική κοινότητα είναι απομονωμένη από τον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο. Επίσης, όπως όλες οι διάλεκτοι που είναι απομακρυσμένες γεωγραφικά από το κέντρο, η ΚΑ έχει επηρεαστεί αρκετά από ξένα γλωσσικά στοιχεία που ανήκουν σε γειτονικές γλώσσες, γεγονός που οφείλεται σε ιστορικούς λόγους (Ανδριώτης 1974:10) και συγκεκριμένα στους πολιτισμούς και συνακόλουθα τις γλώσσες με τις οποίες ήρθε σε επαφή [language contact]. Η ΚΑ διάλεκτος, αντικατοπτρίζοντας την ιστορία των ομιλητών της, έχει συνυπάρξει στη μακρά ιστορία της με σειρά γλωσσών, συγκεκριμένα στην Κριμαϊκή της περίοδο κυρίως με ταταρικές και τουρκικές διαλέκτους, ενώ ισχυρή ήταν η επίδραση από την ποντιακή ελληνική διάλεκτο, η οποία όμως δεν άλλαξε τη βάση της. Στην Αζοφική της περίοδο ήρθε σε επαφή με τις σλαβικές γλώσσες (τη ρωσική και πρόσφατα την ουκρανική).

2. Έρευνα

Στην παρούσα έρευνα η μέθοδος που επιλέχθηκε ήταν στο μεγαλύτερο μέρος ποσοτική: σύνταξη ερωτηματολογίου και συνέντευξη με βάση το ερωτηματολόγιο. Η γράφουσα από το Σεπτέμβριο του 2002 έως τον Ιούνιο του 2007 διέμενε στην πόλη της Μαριούπολης εργαζόμενη ως αποσπασμένη φιλόλογος στο Κρατικό Πανεπιστήμιο Ανθρωπιστικών Σπουδών της Μαριούπολης (ΚΠΑΣΜ), οπότε είχε την ευκαιρία να διεξαγάγει παράλληλα και ποιοτική έρευνα με τη μορφή της συμμετοχικής παρατήρησης σε πολιτισμικά συμβάντα [events] των κοινοτήτων της Γιάλτας και του Μάλι Γιανισόλ αλλά και γενικά της ελληνικής κοινότητας της περιοχής. Είχε συνεπώς τη δυνατότητα να παρατηρεί σε τακτά χρονικά διαστήματα τη γλωσσική και ευρύτερη κοινωνική συμπεριφορά των δύο κοινοτήτων τις οποίες μελέτησε αλλά και δυνατότητα εμπλοκής στα δίκτυα επαφών.

Το ερωτηματολόγιο απαρτίζεται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τρεις ενότητες. Σκοπός της πρώτης ενότητας είναι η καταγραφή των ανεξάρτητων κοινωνικών μεταβλητών (ηλικία, φύλο, μόρφωση, επάγγελμα) και η σκιαγράφηση του γλωσσικού πορτραίτου των υποκειμένων - γλώσσες που γνωρίζουν και φυσικό ή τεχνητό περιβάλλον εκμάθησης. Η δεύτερη ενότητα στοχεύει στην περιγραφή των γλωσσικών χρήσεων ως προς τους συνομιλητές, αντιπροσωπευτικές σφαίρες λειτουργικότητας και συγκεκριμένες γλωσσικές δραστηριότητες. Στην τρίτη ενότητα οι ερωτήσεις είναι αξιολογικές και ζητείται η γνώμη των υποκειμένων για τη διάλεκτο, για τη διατήρηση και κωδικοποίησή της, για τη διεύρυνση των λειτουργιών της και τη μετάδοσή της στις επόμενες γενιές, με

στόχο τη διερεύνηση των στάσεων των υποκειμένων απέναντι στη διάλεκτο και απέναντι στην κυρίαρχη Κοινή Νεοελληνική, αλλά και τη μερική διερεύνηση των στάσεων των συνοικούντων εθνοτήτων απέναντι στην ΚΑ διάλεκτο και τους ομιλητές της, έτσι όπως οι τελευταίοι τις αντιλαμβάνονται.

Στο δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου διερευνάται η ύπαρξη ή όχι συρρίκνωσης στο γλωσσικό σύστημα, συγκεκριμένα στο λεξιλογικό επίπεδο και ακόμα πιο συγκεκριμένα, στο αρχαϊκό λεξιλόγιο της διαλέκτου. Έχουν επιλεγεί 117 αρχαϊκά λεξιλογικά τεμάχια ταξινομημένα κατά γραμματικό γένος, ενώ τα ουσιαστικά, που είναι και τα περισσότερα, ομαδοποιούνται κατά σημασιολογικά πεδία (νοικοκυριό-καθημερινή ζωή, φύση-φυτά, διατροφή, άνθρωπος, αφηρημένες έννοιες, ζώα, υγεία). Οι λεκτικοί αρχαϊσμοί επιλέχθηκαν από το λεξικό της Ζουραβλιόβα (Νεοελληνική Διαλεκτολογία, τόμος 4, 2003), από την ενότητα 'Κριμαιοαζοφική' των Τζίτζιλή-Ζουραβλιόβα στο υπό έκδοση 'Νεοελληνικές διαλέκτοι' και από το ρουμείο-ρωσο-νεοελληνικό λεξικό του Κυριάκοφ (1999).

Η επιλογή των αρχαϊσμών οφείλεται στο γεγονός ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον εφόσον αποτελούν ιδιαίτερο γνώρισμα των περιφερειακών διαλέκτων. Τα υποκείμενα της έρευνας ερωτώνται αν γνωρίζουν την κάθε μία λέξη. Σε περίπτωση που τη γνωρίζουν, οι λεκτικοί αρχαϊσμοί λειτουργούν ως εφόρμηση παραγωγής προφορικού λόγου η οποία με τη σειρά της λειτουργεί ως δείγμα της ικανότητας γλωσσικής και αφηγηματικής επιτέλεσης των υποκειμένων και της γλωσσικής τους επάρκειας.

Αναφορικά με τις μεταβλητές της έρευνας, όσον αφορά στις ανεξάρτητες (εξωγλωσσικές) μεταβλητές, η ηλικία είναι η αποκλειστική που αποτέλεσε κριτήριο επιλογής των υποκειμένων, δεδομένου ότι ήδη από την εποχή της ΣΕ τα δύο φύλα συμμετέχουν εξίσου στην παραγωγική διαδικασία, οι γυναίκες εργάζονται και λαμβάνουν την ίδια εκπαίδευση, οπότε δεν παρατηρείται αξιοσημείωτη διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο φύλα, ούτε ο γλωσσικός συντηρητισμός του γυναικείου φύλου ως προς τη χρήση της μητρικής γλώσσας που παρατηρείται συνήθως στις παραδοσιακές κοινωνίες στις οποίες η γυναίκα περιορίζεται στη σφαίρα της οικογενειακής ζωής. Η ηλικία είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας ειδικά σε περιπτώσεις γλωσσικού θανάτου δεδομένου ότι η διαφορετική -και το κυριότερο- φθίνουσα γνώση και χρήση της διαλέκτου καθώς από τις μεγαλύτερες περνάμε στις μικρότερες ηλικίες, είναι ουσιαστικά μια 'διαχρονική ματιά' στη γλωσσική αλλαγή που έχει επιτελεστεί στη σημερινή κοινότητα στη χρονική διάρκεια τριών γενεών. Συγκεκριμένα, η μεταβλητή αυτή πήρε τρεις τιμές: τα υποκείμενα διακρίνονται σε τρεις ηλικιακές ομάδες: την ομάδα Α (γεννημένοι 1920-1934), την ομάδα Β (γεννημένοι 1950-1958) και την ομάδα Γ (γεννημένοι 1976-1986). Συνολικά συμμετέχουν στην έρευνα 24 υποκείμενα, 8 από κάθε ηλικιακή ομάδα, στην κάθε ομάδα 4 από το ΜΓ και 4 από τη Γιάλα, συνολικά 15 γυναίκες και 9 άντρες. Λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία και τη γλωσσική κοινότητα της οποίας αποτελούν μέλη, οι ομάδες υποκειμένων που μελετάμε διαμορφώνονται ως εξής: ΜΓΑ, ΜΓΒ, ΜΓΓ, ΓΑ, ΓΒ, ΓΓ και με αυτές τις συντομογραφίες αναφέρονται στο εξής.

Ως προς τις στάσεις των υποκειμένων συμπεραίνουμε ότι αν και υπάρχει θετική αντιμετώπιση της γλώσσας ως εθνοτικού συμβόλου, η αξία της μειώνεται από το κόστος των προσωπικών αναγκών και κινητρών που έχουν σχέση με την εκπαιδευτική και επαγγελματική επιτυχία, γενικά την κοινωνική κινητικότητα. Γι αυτό το λόγο, παρατηρείται διάσταση ανάμεσα στη συναισθηματική στάση και τις προσωπικές επιλογές. Εκδηλώνεται μεν ενδιαφέρον για την επιβίωση της μειονοτικής γλώσσας ως σύμβολο της εθνοτικής κουλτούρας και κληρονομιάς, δεν παρατηρείται όμως αντίστοιχο ενδιαφέρον για προσωπική ενασχόληση, στάση που έχει παρατηρηθεί σε αντίστοιχες περιπτώσεις και σε άλλες μειονοτικές γλωσσικές κοινότητες στην Αμερική (Crystal D.2000)

Παράλληλα, η Κοινή ΝΕ ασκεί ηγεμονικό ρόλο και προκαλεί μετακίνηση από τη διάλεκτο προς αυτήν ακόμα και ως προς το συμβολικό κύρος. Η διάλεκτος αντιμετωπίζεται ως στιγματισμένη ποικιλία με φτωχό γλωσσικό σύστημα που συνεπάγεται περιορισμένη λειτουργικότητα, σε αντίστιξη με την Κοινή ΝΕ που αντιμετωπίζεται ως η υψηλή ποικιλία που αντλεί το κύρος της από την παράδοση, τον πλούτο των εκφραστικών μέσων, το ευρύ φάσμα λειτουργιών, τη χρηστικότητα η οποία αποβαίνει συμφέρουσα για τους ομιλητές/τριες αλλά και από το γεγονός ότι αποτελεί επίσημη γλώσσα κράτους το οποίο αν και επί ΣΕ θεωρούνταν χαμηλότερου κύρους, στην παρούσα φάση, μετά την αυτονομία της Ουκρανίας θεωρείται υψηλού κύρους. Με λίγα λόγια, η διάλεκτος παρουσιάζεται ως συνεκτικός κρίκος με το παρελθόν και τις ρίζες και συνδέεται με τη συναισθηματική στάση των υποκειμένων, ενώ η ΚΝΕ γίνεται αντιληπτή ως γέφυρα με το μέλλον και τον ευρύτερο ελληνισμό.

Αναφορικά με τη στάση των άλλων σύνοικων εθνοτήτων απέναντι στην ελληνική διάλεκτο, στη διάρκεια της ΣΕ αντιμετωπίστηκε ως αρνητικό διακριτικό στοιχείο ταυτότητας που μάλιστα ταύτιζε τους ομιλητές/-τριές της με άλλες στιγματισμένες εθνοτικές και γλωσσικές μειονότητες. Αυτός ο στιγματισμός της διαλέκτου προκάλεσε την αρνητική στάση των ίδιων των μελών της κοινότητας, η διάλεκτος θεωρήθηκε κατώτερη σε σχέση με την οροφική (ρωσική) λόγω του χαμηλού κοινωνικού της κύρους και λόγω των στερεοτύπων για τις γλώσσες των μειονοτικών ομάδων χωρίς γραπτή παράδοση και εμπόδιο

για την επαγγελματική και κοινωνική εξέλιξη των παιδιών, με συνέπεια το σταδιακό αλλά συνειδητό εξοβελισμό της και από τη σφαίρα της οικογενειακής ζωής και την αντικατάστασή της από την κυρίαρχη οροφική.

Αναφορικά με τις γλωσσικές χρήσεις, όπως ήταν αναμενόμενο, βρίσκονται σε συνάρτηση με τις στάσεις απέναντι στη γλώσσα. Ο κυριότερος παράγοντας που επηρεάζει την επιλογή κώδικα είναι ο συνομιλητής και συγκεκριμένα το αν υπάρχει κοινή γνώση του κώδικα ώστε να εξασφαλίζεται η επικοινωνία, ενώ ο χώρος και η κατάσταση δε φαίνεται να διαδραματίζουν τόσο σημαντικό ρόλο. Τα υποκείμενα της ομάδας Α έχουν αναπτυγμένη γλωσσική ικανότητα, καθώς στο πρώτο διάστημα της ζωής τους η διάλεκτος, εκτός από μητρική γλώσσα ήταν και η γλώσσα της καθημερινής και οικογενειακής σφαίρας αλλά, λόγω της ραγδαίας μείωσης των συνομιλητών/-τριών περιορίζεται και η χρήση της διαλέκτου. Ωστόσο, επειδή η διάλεκτος είναι η πρώτη τους γλώσσα (μητρική) γι αυτό και διατηρούνται οι πιο εσωτερικές και υποσυνείδητες λειτουργίες και παρόλο που στη διάρκεια της ζωής τους υπέστησαν ή επέλεξαν λόγω εξωγλωσσικών συνθηκών τη γλωσσική μετακίνηση προς την κυρίαρχη ρωσική, επιστρέφουν στην πρώτη γλώσσα προς το τέλος της ζωής τους όταν χάνουν την επαφή με το εξωτερικό περιβάλλον, κλείνοντας έτσι τον κύκλο της γλωσσικής τους έκφρασης (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο υπερήλικας από τη Γιάλτα που μιλάει τα τελευταία χρόνια μόνο στη ρουμείκη διάλεκτο κι όταν η Ρωσίδα νύφη του τού απευθύνεται στα ρωσικά, απαντά 'zmons du = την ξέχασα).

Τα υποκείμενα της ομάδας Β είναι οι κατεξοχήν δίγλωσσοι/-ες, με τη ρωσική να είναι πολύ κοντά χρονικά στην πρώτη γλώσσα ή και παράλληλη πρώτη γλώσσα μαζί με τη διάλεκτο (ταυτόχρονη και πρωτογενής διγλωσσία). Οι γονείς τους αλλά και οι ίδιοι ως γονείς, κάτω από αρνητικές εξωγλωσσικές συνθήκες για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, θεώρησαν την ΚΑ διάλεκτο στο ρόλο της πρώτης γλώσσας εμπόδιο στην εξέλιξη των παιδιών τους και συνειδητά διέκοψαν ή περιόρισαν τη χρήση της και στον οικογενειακό τομέα.

Τα υποκείμενα της ομάδας Γ χρησιμοποιούν τη διάλεκτο σε δραστηριότητες που δεν απαιτούν καλή γνώση του κώδικα, όπως το βρίσιμο (αν και όχι συχνά γιατί δεν αποτελεί συχνή συμπεριφορά), δραστηριότητα που όπως ερμηνεύτηκε από τα ίδια τα υποκείμενα είναι πολύ κοντά στην κρυπτολαλική λειτουργία της εναλλαγής κωδικών. Η διαφορά τους είναι ότι το να μιλάει κάποιος στη διάλεκτο ώστε να μην τον καταλάβουν οι άλλοι προϋποθέτει τη δεξιότητα παραγωγής λόγου και αφήγησης, ενώ η βρισιά απαιτεί σύντομες στερεοτυπικές φράσεις γι αυτό και επιβιώνει ως ένα βαθμό και στις νεότερες γενιές. Στα όρια της στερεοτυπικότητας και της μη ελεύθερης και δημιουργικής παραγωγής λόγου εμπίπτουν και οι άλλες δύο δραστηριότητες στις οποίες φαίνεται να μετέχουν, δηλαδή το τραγούδι (αποσπασματικά) και ο χαιρετισμός στους ηλικιωμένους. Τα αποτελέσματα της μικρής –όσον αφορά στον αριθμό των υποκειμένων– αυτής έρευνας επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα της έρευνας που διεξήγαγε η Χατζηδάκη το 1999 που έκανε λόγο για επιβίωση των συναισθηματικών λειτουργιών της διαλέκτου. Μπορούμε να μιλήσουμε για διγλωσσική ικανότητα αλλά όχι διγλωσσική χρήση, η οποία είναι λανθάνουσα και ενεργοποιείται με το κατάλληλο κίνητρο ή πλαίσιο.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι γονείς των σημερινών ηλικιωμένων ήταν παθητικοί δίγλωσσοι της ρωσικής ή παρήγαγαν λόγο μετά δυσκολία, ενώ την ίδια σχέση έχουν συγχρονικά οι νεότεροι με τη διάλεκτο. Επομένως, στο χρονικό διάστημα ενός αιώνα, μέσα σε τρεις γενιές, συνέβη η γλωσσική μετακίνηση στο ρόλο της πρώτης (μητρικής) γλώσσας.

Περνώντας στα αποτελέσματα του δεύτερου μέρους της έρευνας αναφορικά με την αναγνώριση των αρχαϊκών λεκτικών τεμαχίων και τα χαρακτηριστικά του παραγόμενου λόγου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ιδίωμα της Γιάλτας προηγείται χρονικά στη διαδικασία της συρρίκνωσης. Συγκεκριμένα, από όλα τα υποκείμενα και των τριών ηλικιακών ομάδων αναγνωρίζονται στη μεν Γιάλτα 10 αρχαϊσμοί (8,54%), ενώ στο ΜΓ 30 (26%). Επιπλέον, 30 τεμάχια από τα 117 (περίπου το 26,5 %) μαρτυρούνται σήμερα μόνο στο ιδίωμα του ΜΓ και όχι στις Γιάλτας, ενώ κάποιες λέξεις δε συναντώνται στην ομάδα Γ της Γιάλτας, ενώ συναντώνται στην ομάδα Γ του ΜΓ. Το ποσοστό αναγνώρισης των λέξεων από το μεγαλύτερο προς το μικρότερο, κατά ομάδα υποκειμένων, έχει ως εξής: ΜΓΑ (94,01%), ΜΓΒ (87,14%), ΓΑ (78%), ΜΓΓ (64.10%), ΓΒ (57.26%), ΓΓ (49.57%). Αντίστροφα, ξεκινώντας από την ομάδα όπου οι μη αναγνωρίσιμες λέξεις είναι οι λιγότερες, η σειρά έχει ως εξής: ΜΓΑ (8/117), ΜΓΒ (16/117), ΓΑ (41/117), ΜΓΓ (41/117), ΓΒ (48/117) / ΓΓ (56/117).

Σε σημασιολογικό επίπεδο, την πολυσημία μίας λέξης, την παραδειγματική σχέση συνωνύμων, τις νοηματικές αποχρώσεις μίας σημασίας που αποδίδονται με διαφορετικά σημαίνοντα, τις υποστηρίζει ένα λειτουργικό γλωσσικό σύστημα. Σε ένα σύστημα σε διαδικασία συρρίκνωσης ή χάνεται η πολυσημία μίας λέξης, ή υποχωρούν τα συνώνυμα και οι νοηματικές αποχρώσεις και επικρατεί ένα υπερώνομο. Στο ιδίωμα του ΜΓ παρατηρούνται περισσότερο σημασιολογικές ομάδες λέξεων με λεπτές νοηματικές διαφοροποιήσεις. Τις διαφοροποιήσεις αυτές τις αναφέρουν τα υποκείμενα της Α και Β ομάδας, επομένως εκλείπουν ήδη από την ομάδα Γ (π.χ. *γυ'ργα* = *νωρίς γενικά*, *a'fiama* = *νωρίς το απόγευμα*, *a'riδ* = *αχλάδι*, *'grabdu* = *μικρό αχλάδι*, *το οποίο κάνουν κομπόστα ή τουρσί*). Σε λέξεις με

πολυσημία στην ομάδα Γ παρουσιάζεται η τάση στένωσης της σημασίας. Επίσης, κάποιες από τις αρχαϊκές λέξεις βρίσκονται σε διαδικασία αντικατάστασής τους από άλλες των οποίων διευρύνεται η χρήση και σημασία. Μαζί με το σημαίνον χάνεται και μία λεπτή νοηματική διάκριση και παραμένει η λέξη με την πιο γενική σημασία. Στη Γιάλτα έχει συντελεστεί γρηγορότερα η διαδικασία αντικατάστασης.

Επιπλέον, ένα από τα συμπεράσματα της έρευνας είναι ότι σε λέξεις με κυριολεκτική και μεταφορική χρήση, ανθεκτικότερη ως προς την επιβίωση είναι η μεταφορική. Συχνά η ομάδα Α αναφέρει και την κυριολεκτική και τη μεταφορική σημασία, η ομάδα Β παρουσιάζει μια μικρή μετατόπιση προς τη μεταφορική, ενώ στην ομάδα Γ επιβιώνει περισσότερο η μεταφορική, κάποτε και αποκλειστικά (*'tsepra* = ασθένεια του δέρματος / άνθρωπος που κολλάει πάνω σου, *'rk'dija* = αρκούδα / μεγαλόσωμος, δυνατός άνθρωπος, *'bazu* = τοποθετώ κάτι ψηλά / βάζω κάποιον κάπου με μέσο). Αυτή η τάση επιβεβαιώνεται από λέξεις που έχουν επιβιώσει αποκλειστικά με τη μεταφορική σημασία, όπως η λέξη *fii'xos* = φτωχός που επιβιώνει μόνο με τη μεταφορική σημασία 'αδύνατος', ενώ η κυριολεκτική σημασία έχει αντικατασταθεί από τη λέξη *ga'rips* (τουρκογενής με ελληνική κατάληξη).

Παρατηρείται η τάση να επιβιώνουν στην ομάδα Γ οι στερεότυπες φράσεις, κυρίως παγιωμένες προτάσεις σε προστακτική, οι οποίες στους παθητικά δίγλωσσους αποτελούν ανάκληση μέσω της μνήμης, φράσεων που έλεγαν οι γονείς / παππούδες. (*'fae /'epar / 'dos / 'ynefa!* = φάε, πάρε, δώσε, ζύψα). Επίσης κάποιες λέξεις διατηρούνται μόνο ως 'επώνυμα της πιάτσας', κοινώς παρατσούκλια.

Αναφορικά με τα σημασιολογικά πεδία, τα πεδία *ζωά*, *διατροφή* και *άνθρωπος* έχουν την πιο υψηλή αναγνωρισιμότητα με τη σειρά που αναφέρθηκαν. Τα πεδία που παρουσιάζουν την πιο έντονη τάση για φθίνουσα πορεία είναι η *υγεία* κι ακολουθεί η *φύση*. Το πεδίο που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη υποχώρηση είναι οι *αφηρημένες έννοιες*.

Η διατήρηση της στερεοτυπικότητας ενισχύεται και από παρατηρήσεις στο μορφολογικό επίπεδο, όπου παρατηρείται σημαντική υποχώρηση των αφηρημένων ουσιαστικών και των επιθέτων, και υψηλή διατηρησιμότητα της προστακτικής έγκλισης των ρημάτων. Σχετικά με τα άλλα γραμματικά γένη, παρατηρούμε ότι οι αντωνυμίες και τα επιρρήματα παρουσιάζουν την υψηλότερη βιωσιμότητα και τα επίθετα τη μικρότερη. Η παρουσία των ρημάτων είναι σταθερή και γενικά παρουσιάζουν σχετικά χαμηλό βαθμό συρρίκνωσης.

Σε πραγματολογικό επίπεδο, προέκυψε το ερώτημα αν οι αρχαϊσμοί και τα σημασιολογικά πεδία που υποχωρούν σχετίζονται με εκφάνσεις του πολιτισμού και της καθημερινής ζωής που υποχωρούν αντίστοιχα. Ανάμεσα στους όρους που έχουν πλήρως υποχωρήσει ή έχουν σαφή τάση υποχώρησης στην ομάδα Γ και των δύο κοινοτήτων κάποιον σχετίζονται σαφώς με την υποχώρηση αντίστοιχων εργασιών αφού έχει αλλάξει ο τρόπος παραγωγής (*thiri'stir / shiri'st'er* = *θεριστήρι*, *δρεπάνι* *gli'fan* = *δίκρανο*, *klu'stir* = *μεγάλο αδράχτι*), με την αλλαγή μορφής της κατοικίας (*mu'rsi* = *σκαμμένη λακκούβα στη γη για τη φύλαξη και συντήρηση τροφίμων*), με υλικά και είδη που δε χρησιμοποιούνται πια (*'tshenglu* = *μάλλινο χαλάκι ή γκέτες*), με είδη διατροφής που δε συνηθίζονται πια από τους νέους (*ma'lai* = *φαγητό από καλαμπόκι*), με την αλλαγή κοινωνικών συνθηκών (*pu'ku'shars* = *προξενιτής*, *pu'rka* = *δίσκος με γλυκά και φρούτα, πεσκέσι στην περίπτωση του γάμου*), με τη σταδιακή εξάλειψη επαγγελματιών (*shi'r'das* = *γουρουνάς*), με την υποχώρηση κάποιων προκαταλήψεων (*klu'ksija: 'ada 'loyun pu'surka 'loy'a, 'erkit* = *λόξιγκας: έρχεται όταν λένε για σένα άσχημα λόγια*).

Η υποχώρηση άλλων όρων δε σχετίζεται με υποχώρηση αντίστοιχων πραγματικών συνθηκών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά με το γεγονός ότι έχει υποχωρήσει η αναφορική λειτουργία της διαλέκτου η οποία δεν επιλέγεται ως κώδικας περιγραφής του κόσμου. Έτσι, η εξαφάνιση του όρου *'solka* = *συνομιλίκος* στην ομάδα Γ είναι αναμενόμενη, η υποχώρηση του όρου *'orku* = *πληγή* (στη Γιάλτα *'ouk* με άπαξ μαρτυρία) σχετίζεται με τη γενικότερη υποχώρηση του σημασιολογικού πεδίου *υγεία*, η οποία είναι πιο έντονη στη Γιάλτα, όπως και των όρων *mu'losh* = *μολόχα*, *tra'shi* = *τραχύ* αντανακλά τη συρρίκνωση του πεδίου των *φυτών* και των *επιθέτων* αντίστοιχα.

Από την άλλη, δεν είναι τυχαίο που οι λέξεις *shu'rid* = *γουρούνι* και *'xno* = *αγελάδα* αναγνωρίζονται από όλα τα υποκείμενα της έρευνας, εφόσον στα περισσότερα σπίτια και στις δύο κοινότητες εκτρέφονται ακόμα αυτά τα ζώα, μέχρι σήμερα. Άλλες λέξεις διατηρούν υψηλή βιωσιμότητα για διαφορετικούς λόγους, όπως η λέξη *'uksus* = *ζίδι* που δεν αναγνωρίζεται ως ελληνική αλλά ως ρωσική γιατί αποτελεί δάνειο ενσωματωμένο στη ρωσική από το 13^ο αι., λέξεις τις οποίες κατανοούν οι νέοι επειδή τις επαναλαμβάνουν συχνά οι ηλικιωμένοι συγγενείς τους (*'rasha* = *ράχη*, *zmu'nu/ zilmu'nu* = *λησμονώ*, *'orima/ 'on'ur* = *όνειρο*), ή λέξεις που διατηρήθηκαν μέσα σε φραστικά σύνολα ή σε στίχους τραγουδιών.

3. Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας, τα ιδιώματα της Κριμαιοαζοφικής διαλέκτου χρησιμοποιούνται ακόμα στα ελληνικά χωριά, περισσότερο στα απομονωμένα και με μεγαλύτερο ποσοστό ελληνικού πληθυσμού, πρόκειται όμως για επαπειλούμενη [endangered] γλωσσική ποικιλία. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις κοινότητες που εξετάσαμε, καθώς στη Γιάλτα που είναι περιοχή με συχνότερη συγκοινωνία, με τουριστική κίνηση τους καλοκαιρινούς μήνες και με χαμηλότερο ποσοστό ελληνικού πληθυσμού σε σχέση με το Μάλι Γιανισόλ, η γλωσσική συρρίκνωση βρίσκεται σε πιο προχωρημένο στάδιο. Τα ιδιώματα χρησιμοποιούνται από τους ηλικιωμένους και μεσήλικες αλλά δε μεταβιβάζονται στις νεότερες γενιές κυρίως επειδή δε βοηθούν στην κοινωνική κινητικότητα. Μετά τη σύσταση του ουκρανικού κράτους, τη συσπείρωση των ελληνικών κοινοτήτων της Ουκρανίας, την έξοδό τους από τη μέχρι τότε απομόνωση και την επαφή τους με την Ελλάδα και την ελληνική διασπορά, η Κοινή ΝΕ διαδραματίζει σταδιακά έναν ιδιότυπο ρόλο *lingua franca* για την ελληνική εθνοτική κοινότητα και εκτοπίζει τη διάλεκτο.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των κοινωνιογλωσσολόγων, κάτω από κατάλληλες αφομοιωτικές συνθήκες, συνήθως στην τρίτη γενιά μεταναστών παρατηρείται ήδη γλωσσική μετακίνηση. Στην περίπτωση των Ελλήνων της Αζοφικής διατηρήθηκε η δική τους γλώσσα, τα *ρουμέικα*, επί σειρά αιώνων ως μειονοτική γλώσσα, παρότι ήταν ανάμεσα σε κυρίαρχες γλώσσες αποκομμένη από τα κέντρα ελληνισμού, προφανώς επειδή οι αφομοιωτικές συνθήκες δεν ήταν ικανές κι επαρκείς. Τέτοιες συνθήκες - ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές- τόσο σε μακροεπίπεδο (παγκόσμιο και εθνικό) όσο και σε μικροεπίπεδο (τοπικό) δημιουργήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '30 οπότε άρχισε να λαμβάνει χώρα η γλωσσική μετακίνηση προς την οροφική ρωσική, η οποία απ' ότι φαίνεται, σε ορισμένα περιβάλλοντα ολοκληρώθηκε επίσης μέσα σε τρεις γενιές.

Επιπλέον, φαίνεται να έχουν αποσυνδεθεί οι έννοιες *εθνοτική ταυτότητα* και *γλώσσα*. Η γλώσσα δεν αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εθνοτικής ταυτότητας αφού όσοι αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες κι έχουν ελληνική εθνική συνείδηση δε μιλάνε όλοι τη διάλεκτο ή την Κοινή, ενώ αντίστροφα η Κοινή Νεοελληνική χρησιμοποιείται από άτομα διαφόρων εθνοτήτων, λόγω της διδασκαλίας της στο Κρατικό Πανεπιστήμιο Ανθρωπιστικών Σπουδών.

Τοποθετώντας το ζήτημα σε διεθνές επίπεδο, θεωρούμε καλό να αναφέρουμε τον προβληματισμό του Tsuchot (2002:17-19) σχετικά με τη θέση και τις λειτουργίες των γλωσσών σήμερα που το μόρφωμα εθνικό-κράτος τείνει να ξεπεραστεί και να θεωρηθεί αρχαϊκό μπροστά στα νέα σχήματα που επιβάλλει σταδιακά η παγκοσμιοποίηση της αγοράς. Αναρωτιέται αν σήμερα η χρήση μιας γλώσσας εξαρτάται από το βαθμό της θεσμικής της αναγνώρισης ή εξαρτάται περισσότερο απ' ότι στο παρελθόν από το ρόλο της στη λειτουργία της παγκόσμιας αγοράς. Οι εθνικές και επίσημες γλώσσες συχνά επιβλήθηκαν από τις εύπορες τάξεις στα λαϊκά στρώματα που μιλούσαν άλλες γλώσσες ή γλωσσικές ποικιλίες. Σήμερα, τα λαϊκά στρώματα είναι εκείνα που έχουν οικειοποιηθεί τις εθνικές κι επίσημες γλώσσες, ενώ τα ανώτερα στρώματα ενδεχομένως αναζητούν άλλες προοπτικές, παραδείγματος χάρι την απόκτηση μιας πολυγλωσσίας με υψηλή αξία προστιθέμενη στο οικονομικό πεδίο.

Αν θεωρηθεί το θέμα της θνησιμότητας της διαλέκτου της ελληνικής κοινότητας της Αζοφικής υπό το πρίσμα του σύγχρονου μακροεπιπέδου που εκτέθηκε παραπάνω, προκύπτει ο προβληματισμός κατά πόσο είναι εφικτό να επιβιώσει μία γεωγραφική ποικιλία που δεν πρόλαβε να εποικοδομηθεί και να κωδικοποιηθεί, από τη στιγμή που αλλάζει η ισορροπία σε σχέση και με τις εθνικές επίσημες γλώσσες. Μ' αυτή την προβληματική ακόμα κι ο ρόλος της Κοινής Νεοελληνικής στην περιοχή μπορεί κάλλιστα να κλονιστεί σε περίπτωση ευρωπαϊκού προσανατολισμού της Ουκρανίας ο οποίος θα καταστήσει απαραίτητη την εκμάθηση ισχυρότερων γλωσσών.

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί να διατηρηθεί η διάλεκτος. Η απώλεια μιας γλώσσας δεν είναι η απώλεια μιας έννοιας αλλά είναι αυτό που συμβαίνει όταν οι άνθρωποι αλλάζουν συμπεριφορά και δεν μεταβιβάζουν τη γλώσσα τους στις επόμενες γενιές. Επιπλέον, μπορούμε να δούμε το φαινόμενο με τον οικολογικό του χαρακτήρα, εστιάζοντας στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με το περιβάλλον, στις σκέψεις και τα αισθήματά τους. Σύμφωνα με τον Crystal (2000:27) χρειαζόμαστε τη διαφορετικότητα και την ποικιλότητα, γιατί οι γλώσσες εκφράζουν ταυτότητα, είναι αποθήκες της ιστορίας, συνεισφέρουν στο σύνολο της ανθρώπινης γνώσης, είναι ενδιαφέρουσες από μόνες τους. Εξάλλου η γλώσσα σχετίζεται με το συναίσθημα και η συνείδηση συνδέεται τόσο με διανοητικές, όσο και με συναισθηματικές διαδικασίες (Van Lier, 1996: 83).

Ο Ashla A. στον επίλογο της ηχογραφημένης ποιητικής ανθολογίας του (2003: 40-41) επισημαίνει ότι *στις πολύτομες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στις ελληνικές εγκυκλοπαίδειες δεν αναφέρεται κανένας Ρωμαίος ποιητής από τη Μαριούπολη.* Είναι γεγονός πως η ελληνική κοινότητα της Αζοφικής έχει μελετηθεί ελάχιστα από τους επιστημονικούς φορείς της μητροπολιτικής Ελλάδας εθνογραφικά και γλωσσικά και θα ήταν καλό αυτό να γίνει το συντομότερο, όσο επιβιώνουν ακόμα η διάλεκτος και τα ιδιώματά της και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά της χαρακτηριστικά, προκειμένου ο

ελληνισμός της Αζοφικής να πάρει τη θέση που του αρμόζει, ως ένα από τα κομμάτια του ευρύτερου ελληνισμού με το δικό του ιδιαίτερο χαρακτήρα που άντεξε μέσα στο χρόνο και τις μεταπτώσεις της ιστορίας.

Βιβλιογραφία

- Andriotis, N. 1974. *Lexicon der archaismen in Neugriechischen dialekten*. Osterreichischen Akademie Der Wissenschaften Wien.
- Ashla, A. 2003. *Ποίηση των Ελλήνων της Αζοφικής- οι Ρωμαίοι από τη Μαριούπολη και τα γύρω χωριά απαγγέλουν τα ποιήματά τους*. Κάκτος. Αθήνα.
- Beljetskij A.A. 1969. *Gretseskije dialekty jugo-vostoka Ukraina i problema ix jazyka i pismennosti*. *Balkanskaja filologia*.73.pp.5-15.
- Crystal, D. 2000. *language death*, Cambridge University Press.
- Edwards, J. 1992. Sociopolitical aspects of language maintenance and loss: towards a typology of minority language situations. In W. Fase, K. Jaspaert and S Kroon (eds) pp. 37-54. *maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam and Philadelphia: J. Benjamins.
- Ζουραβλιόβα-Παππού Α. 1999. Οι Έλληνες της Αζοφικής (περιοχή Μαριούπολης) και η γλώσσα τους, στο *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*. σσ.55-63. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα.
- Henrich G.S.- Ζουραβλιόβα Παππού Α. 2003. Λεξιλογικοί αρχαϊσμοί της Μαριουπολίτικης ελληνικής διαλέκτου. *NE Διαλεκτολογία, τόμος 4*. Πρακτικά τέταρτου Διεθνούς Συνεδρίου NE Διαλεκτολογίας. Αθήνα 6-8 Δεκ. 2001 (εκδόθηκαν από το Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού με δαπάνη της Ακαδημίας Αθηνών). Αθήνα.
- Kirjakov L. 1999. *Rusko-rumeiko-novogrjetsiskij slovar*. Mariupol.
- Klimenko. N. 1999. *movni prabljeni grjetskoj mensini v Ukraini*. Zapiski istoriko- filologitshnovo tovaristva Andrija Biljetskovo. Vpusk II. Kiiv.
- Συμεωνίδης Χ., Τομπαΐδης Δ. 1999. Η σημερινή ελληνική διάλεκτος της Ουκρανίας (περιοχής Μαριούπολης), Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, περιοδικού 'Αρχαίον Πόντου', παράρτημα 20, Αθήνα.
- Τζιτζιλής Χ. -Πάππου Ζουραβλιόβα Α. Κριμαιοαζοφική, στο *Νεοελληνικές Διάλεκτοι*. Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη. Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).
- Tzuxa I. 1993. *Odisseia Marioupskij Grekov*. Vologda.
- Truchot Cl, 2002. Γλώσσες και παγκοσμιοποίηση στην Ευρώπη (μετάφραση Μ. Αραποπούλου), στο *γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: η Ευρώπη του Νότου* σ.17-19. ΚΕΓ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Tshernishova T.N 1958. *Novogretseskij gavor sel Primorskava (Urzufa) i Yaltu, Pervomajkava rajona, Stalikoï oblasti (istoritsheskij otserk I morfologija glagola)*..
- Van Lier, Leo.1996. *Language awareness and learning to learn*. In Van Lier, L: *Interaction in the language curriculum: 68-97*. New York: Longman Group.
- Χατζηδάκη Α. 1999. Η επιβίωση και η λειτουργικότητα των ελληνικών διαλέκτων της περιοχής της Μαριούπολης. Στο *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*. σσ. 65-71. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα.